Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCXVI) 317

September -2021

National E-Conference on

Socio-Religious and Political Movements in the Pre-independence Period and Today

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive-Editor
Dr. Nilima D. Deshmukh
Principal
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

Executive-Editor
Dr. J. B. Devhade
Principal
Late Pushpadevi Patil Art's and Science
College, Risod, Dist.Washim

Editors
Dr.Shrihari pitale

Assist.prof.& HOD Department of History
Late Pushpadevi Patil Art's and Science
College Risod Dist.Washim

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
-

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, (CCCXVII) 317
ISSN : 2278-9308 September, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Women Pioneers Of India: Their Contribution Towardswomen Education In Social Reform Movement,19th& 20thcenturies Ce — Dr. Indira P	1
2	बुलडाणा जिल्ह्यातील सत्यशोधक जलसाकार शावजी रावजी पाटील : एक आढावा — डॉ. संतोष बनसोड	5
3	सत्यशोधक संपतराव भिवाजी शिंगणे — डॉ.किशोर मारोती वानखडे	8
4	महाराष्ट्रातील आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी कामगारांचे योगदान — प्रा.सुनिल मदन मनवर	18
5	राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक कार्य — प्रा. डॉ. एस.एन. तुरुकमाने	23
6	कर्मवीर अण्णांच्या वैचारिक वारसदार : प्राचार्या सुमतीबाई पाटील — डॉ.जाधव संतोष हनुमंत	25
7	स्वातंत्र्य संग्रामातील मातृभूमि वृत्तपत्राचे योगदान(सन १९३१ ते १९४७) — प्रा.डॉ.संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	31
8	मातृभूमिच्या संपादिक प्रमिलाताई ओक यांच्या नेतृत्वातील चले जाव आंदोलन — प्रा.डॉ.भास्कर शा.वझिरे	34
9	सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण विषयक कार्य: ऐतिहासिक चिंतन — प्रा.डॉ. संदिप व्ही. भुरले	37
10	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील धार्मिक, सामाजिक व राजकिय चळवळी व सद्याची परिस्थिती — प्रा. दिवाकर कांबळे	41
11	भारतीय स्वर्तत्र्य लढयात स्त्रियाचे योगदान — डॉ.राजाराम पिंपळपल्ले	49
12	विधवांच्या उध्दारांसाठी ब्रिटीश काळातील चळवळी — डॉ.विजय रामदास तिरपुडे	55
13	महीला क्रांतीकारी कनकलता बरूआ यांचे भारतीय स्वातंत्र चळवळीतील योगदान — विनोद उखर्डा धर्माळ	59
14	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक चळवळी आणि आज (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चळवळी) — प्रा. डॉ. आनंद के. भोयर	62
15	प्रांतिक कौन्सिलच्या खामगाव जळगाव खेडेविभाग मतदारसंघाची १९३७ची निवडणूक – एक विश्लेषण — डॉ श्याम प्रकाश देवकर	67
16	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान — प्रा. रेखा बडोदेकर	71
17	पुनर्विवाह चळवळीचा इतिहास — प्रा.डॉ. भाऊराव रामेश्वर तनपुरे	76
18	स्वातंत्रपूर्व लढयातील बाबूगेनू सैद याची कामगिरी — स्मिता समिर अंध्याल	80
19	स्त्री जातीचे उध्दारक : महर्शी कर्वे — डॉ.आर.यु.हिरे	83

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, (CCCXVII) 317
ISSN : 2278-9308
September, 2021

कर्मवीर अण्णांच्या वैचारिक वारसदार : प्राचार्या सुमतीबाई पाटील

डॉ.जाधव संतोष हनुमंत
रयत शिक्षण संस्थेचे, कला,विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय मोखाडा,
जिल्हा – पालघर. 401604
ईमेल – san.jadhav33@gmail.com, मोबाईल – ९८५०५५८५७६

प्रस्तावना –

आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत सामाजिक व शैक्षणिक चळवळीचे खूप मोठे योगदान आहे. या सामाजिक चळवळीचा एक महत्वपूर्ण पैलू म्हणजे स्त्रीमुक्ती व स्त्री सुधारणा चळवळ होय. हा सामाजिक सुधारणेचा एक अविभाज्य भाग होता. स्त्रियांवर लादली जाणारी बंधने, अनिष्ट प्रथा दूर करणे हा होता. त्यासाठीच महात्मा फुले यांनी समाजाचे प्रबोधन करण्यासाठी स्त्री – शिक्षणाचा पुरस्कार केला. त्यांनी पुणे येथे मुलींच्या शिक्षणासाठी पहिली शाळा इ.स. १८४८ साली भिडेवाड्यात सुरु केली. त्याकाळात धार्मिक रितीरिवाजांच पालन केले जात होते. बहुजनांना व स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात होते. अशा परिस्थितीत महात्मा फुले यांनी उचलले पाऊल खूप धाडसाच होत. समाजातील सनातन वर्ग या कार्यास विरोध करत होता. समाज व्यवस्थेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान होते. बहुजन व स्त्री अशा वंचित घटकाला त्याच्या न्याय्य हक्काची जाणीव करून देण्याचे कार्य महात्मा फुले यांनी केले.

समाज शिक्षणाची गरज पूर्ण करताना कुटुंब हे केंद्रीभूत ठेवले. कुटुंबातील स्त्री शिकली पाहिजे. असा महात्मा फुले यांचा दृष्टीकोन होता. एक स्त्री शिकले म्हणजे पूर्ण कुटुंब शिकेल आणि एक पुरुष शिकला ते शिक्षण त्याच्यापुरतेच मर्यादित राहील. हे महात्मा फुले यांनी जाणले होते. म्हणूनच समाजात स्त्री जीवनाला बंधने घालणाऱ्या अनिष्ट प्रथा व चालीरीती दूर केल्याशिवाय सुधारणा होणार नाही. म्हणून पुणे येथे मुलींची दुसरी शाळा १८४९ मध्ये सुरु केली. महात्मा फुले यांना सावित्रीबाई फुले यांनी मोलाची साथ दिली. समाजातील सनातनी व अज्ञानी लोकांकडून होणारा त्रास सहन करून मुलींना शिक्षण देण्याचे कार्य केले. त्यामुळे स्त्री – शिक्षणाचे महत्व समाजाला पटू लागले.

त्यातील एक उदाहरण म्हणजे रयत शिक्षण संस्थेतील माजी प्राचार्या सुमतीबाई चव्हाण – पाटील होय. त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात नावलौकिक मिळविला. प्राथमिक शिक्षणापासून गुणवत्ता प्राप्त केली. पदव्युत्तर पदवीचे शिक्षण घेतल्यानंतर रयत शिक्षण संस्थेत शैक्षणिक क्षेत्रात प्राध्यापक म्हणून सेवेला प्रारंभ केला. प्राचार्य पदावर सेवा केली त्यावेळी कुशल व शिस्तप्रिय प्रशासक अशी ओळख निर्माण केली. त्यानंतर महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या सदस्य व अध्यक्षा या उच्च दर्जाच्या पदावरील त्यांची कारकीर्द उल्लेखनीय राहिली आहे. त्यांनी केलेले कार्य महत्वपूर्ण आहे.

सुमतीबाई पाटील यांनी स्वतःच्या आयुष्यभर रयत शिक्षण संस्थेच्या प्रगतीसाठी कष्ट घेतले. त्यांची गोरगरीब विद्यार्थ्यांविषयी असणारी तळमळ, अध्यापनातून विद्यार्थ्यांपर्यंत ज्ञान पोहोचविण्याची हातोटी, प्रशासक असताना निर्माण केलेली शिस्त, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगात सदस्य व अध्यक्षपदाची कारकीर्द, सामाजिक कार्य आणि विशेष म्हणजे आयुष्यभर निस्वार्थी भावनेने सदैव ज्ञानदानाच कार्य केले. पी.जी. सरांच्या प्रत्येक कार्यात साथ दिली. या दाम्पत्याने मृत्युपत्रात आयुष्यभर काटकसरीने जमवलेली पुंजी पुन्हा समाजालाच दान केली. अशा पद्धतीने रयत शिक्षण संस्था व कर्मवीर अण्णांच्या विचारांचे वारसदार म्हणून केलेले कार्य समाजासाठी मार्गदर्शक ठरेल.

कौटुंबिक पार्श्वभूमी –

सुमतीबाई पाटील यांच माहेरच कुटुंब उच्चशिक्षित व सुसंस्कृत होत. सुमतीबाई यांचे वडील हे त्याकाळातील कोल्हापुरातील सुप्रसिद्ध डॉक्टर होते. त्यांचे नाव डॉ.शं.ग.चव्हाण असे होते तर आईचे नाव सुशीलाबाई असे होते. या दाम्पत्याला तीन मुले होती. शं.ग.चव्हाण स्वतः डॉक्टर असल्यामुळे त्यांची जडणघडण शिस्तबद्धपणे झाली होती. त्यांनी आपल्या मुलांना जयसिंह चव्हाण, विजयसिंह चव्हाण आणि सर्वात धाकटी मुलगी सुमती यांच्यावर लहानपणापासून चांगले संस्कार केले. घरची आर्थिक स्थिती चांगली असूनही मुलांना काटकसरीने व योग्य तेथेच खर्च करण्याची सवय लावली. घरामध्ये अभ्यासाचं वातावरण होते त्यामुळे तिन्ही भावंड हुशार झाली.

शं.ग. चव्हाण यांना लोक 'आबा' या नावाने ओळखत होते. कोल्हापूर जिल्ह्यातील जास्तीत जास्त लोक सैन्यामध्ये भरती होत. आबासाहेबांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर ते आर्मी मेडिकलमध्ये भरती झाले. तो काळ ब्रिटीश

कमान हुद्द्यावर (capt – MS) काम करून निवृत्त झाले. राजवटीचा होता. ते आर्मीमधील मेडिकल कोअरच्या सैन्यामध्ये सेवा केल्यामुळे प्रामाणिकपणा, सचोटी, शिस्तबद्धता, त्यांची अंगी बाणलेले होते. घराण्याची विनयशीलता, सौजन्य अशा गुणांचे मिश्रण त्यांच्या स्वभावात झाले होते. या सर्व बाबींचा प्रभाव या तीनही भावंडांवर पडलेला होता. आपल्या धाकट्या मुलावर म्हणजे सुमतीबाई यांच्यावर वडिलांचे जरा अधिकच प्रेम होते. त्या घरामध्ये सर्वांच्या लाडक्या होत्या. घरातील शिस्तप्रिय वातावरणात त्या लहानाच्या मोठ्या झाल्या घरी सर्व प्रकारच ऐश्वर्य होत. या ऐश्वर्याला संस्कृती व शिक्षणाची जोड लाभल्यामुळे सुमतीबाई यांची राहणी खूप साधी होती.

जन्म व बालपण :

सुमतीबाई चव्हाण यांचा जन्म २४ जुलै १९३१ रोजी कोल्हापूर येथे झाला. कुटुंबात त्या सर्वात लहान होत्या. दोन्ही बंधूच्या मदतीने वयाच्या तिसऱ्या वर्षीपासूनच अक्षरओळख सुरु झाली. शिक्षण सुरु असतानाच आबांनी आपली मुले चंचल व आरोग्यात चांगली राहावीत त्यांना मजा मिळावी म्हणून खेळण्यास मुभा दिली होती. मात्र त्यांचा बैठे खेळ खेळण्यास विरोध होता. सुमतीबाई क्रिकेट, फुटबॉल, हॉकी, विटीदांडू हे खेळ आपल्या भावंडाबरोबर खेळत असत. त्या पोहायला सुद्धा शिकल्या होत्या. त्या लहानपणी आपल्या वडिलांची शॉटगन आवडीने चालवत. त्यामुळेच त्यांच्याकडे एकाग्रता व इच्छाशक्ती लहानपणापासून आली असावी. या सर्व गोष्टींचा भविष्यातील शिक्षण घेताना खूप उपयोग झाला.

सुमतीबाई यांनी प्राथमिक शिक्षणापासून आपल्या बुद्धीची चमक दाखवायला सुरुवात केली. प्राथमिक शिक्षण कोल्हापूर येथील मॉडेल हायस्कूलमध्ये झाले. हायस्कूल ते मॅट्रिक पर्यन्त शिक्षण महाराणी लक्ष्मीबाई गर्ल्स हायस्कूलमधून झाले. त्यांचे इंग्रजी भाषेवर चांगलेच प्रभुत्व होते. कारण त्यांच्या घरचे वातावरण स्वतः आबासाहेबांची इंग्रजी उत्तम होत. त्यांचा प्रभाव सुमतीबाई यांच्यावर पडला. मॅट्रिक पर्यंत शिक्षणात गुणवत्ता मिळवीत शिक्षण पूर्ण केले. त्या क्रीडाक्षेत्रात मागे नव्हत्या. त्यांच्या नाजूक प्रकृतीकडे पाहिल्यावर आपल्याला आश्चर्य वाटेल की, त्या विद्यार्थी – जीवनात उत्कृष्ट खेळाडू होत्या. विशेषतः महाराणी लक्ष्मीबाई गर्ल्स हायस्कूलकडून अनेक सामन्यांमध्ये त्यांनी उत्कृष्ट कामगिरी केली होती. टेबल – टेनिस, खो-खो, त्या बॅडमिंटन खेळत होत्या.

महाविद्यालयीन शिक्षण :

१९४८ साली मॅट्रिक पर्यंत शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर कोल्हापूरमधील राजाराम महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. त्याकाळात मुलींनी महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी प्रवेश घेणे ही आश्चर्याची बाब होती. कॉलेजचे शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संख्या नगण्य होती. राजाराम महाविद्यालयाचा मोठा नावलौकिक होता. पुणे ते कोल्हापूर परीसरातील सर्वात दक्षिणेकडील महाविद्यालय होते. सुमतीबाई यांनी प्रवेश घेतला त्यावेळी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. अप्पासाहेब पवार होते. जे पुढे शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरू होते. सुमतीबाई यांना शिक्षणाची आवड होतीच विशेष म्हणजे त्यांच्या आवडीचा विषय इंग्रजी हा होता. तो विषय डॉ. गोकाक शिकवीत होते. ते त्याचवर्षी सांगलीच्या विलिंग्द्र कॉलेजमधून बदलून राजाराम कॉलेजमध्ये आले होते. विलीन्गादन कॉलेज सांगली येथे असताना त्यांनी पी.जी. पाटील यांना शिकविले होते. सुमतीबाई पाटील यांना पदवी पूर्ण होईपर्यंत प्रा. गोकाक, प्रा. कोकीळ सर, प्रा. राजाध्यक्ष, प्रा. पेडणेकर, यासारख्या गुरुवर्यांचे मार्गदर्शन लाभले. सुमतीबाई यांनी कॉलेजमध्ये प्रथम क्रमांक कधी सोडला नाही. त्याकाळात मोजक्या मुलींनाच शिक्षण मिळत होते. कारण मुलीला शिकविण्याच धाडसी काम काही ठराविक कुटुंबात केले जात होते.मराठा समाजात मुलांनी शिक्षणापेक्षा शेतीकडे लक्ष द्यावे असं पालकांचा आग्रह होता. जिथे मुलांना शिक्षण देण्याकडे विशेष कल नव्हता तिथे मुलींच्या बाबतीत तर खूप अवघड परिस्थिती होती. त्याकाळात सुमतीबाई महाविद्यालयीन शिक्षण घेत ओट्या हि खूप मोठी बाब होती. ते शक्य झाले ते केवळ त्यांचे वडील डॉ. शं. ग. चव्हाण हे पुरोगामी विचार करणारे होते. तर आई सुशीलाबाई यांना आपली मुलगी शिकावी व मोठी व्हावी असं वाटत होते. अशा प्रकारे घरातून मिळणाऱ्या सहकार्य व प्रोत्साहनाचा सुमातीबाई यांना फायदा झाला. त्यांनी आपल्या राहणीमानात साधेपणा, सुसंस्कृतपणा जपला. त्याचबरोबर क्रीडाक्षेत्र व गुणवत्ता यामध्ये मोठा नावलौकिक कमावला.

सौ. सुमतीबाई पदवीच शिक्षण घेत असताना एक प्रसंग घडला. त्यांनी पदवी परिक्षेच वेळापत्रक लिहून घेताना नजरचूक झाली. वेळापत्रकातील एका पेपरची वेळ चुकीची लिहून घेतली गेली. त्यांचा कंपलसरी इंग्लिशचा पेपर सकाळी ११ – ०२ यावेळेत होता. त्याठिकाणी त्यांच्याकडून ०३ – ०६ अशी वेळ लिहिली गेली. त्यादिवशी कॉलेजमध्ये ११ वाजता पेपर सुरु झाला. प्रा. कोकीळ वर्गातून सहज फेरी मारत असताना त्यांच्या लक्षात आले. सुमतीबाई पाटील ह्या विद्यार्थीनी गैरहजर कश्या? म्हणून कोकीळ सरांनी कॉलेजचा शिपाई डॉ. चव्हाण यांच्या घरी पाठवला. तेव्हा सुमतीबाई पेपरचा अभ्यासच करत होत्या. शिपायाने त्यांना घेऊन जाण्यासाठी टांगा आणला. कॉलेजमध्ये येईपर्यंत अर्धा तास निघून गेला होता. सुमतीबाई यांनी तो पेपर शांतपणे सोडविला. परीक्षेचा निकाल

आला त्यावेळी त्यांना ६५% मार्क मिळून त्या कॉलेजमध्ये पहिल्या आल्या. प्रा. कोकीळ सरांनी दखल घेतल्यामुळे सुमतीबाई पदवी परीक्षेत पास झाल्या. आजकाल अशा गुरुशिष्याचे नाते दुर्मिळ झालेले आहे. सन १९५२ साली सुमतीबाई बी.ए. ची परीक्षा प्रथम श्रेणीत पास झाल्या. त्यांना 'kandi स्कॉलरशिप' मिळाली. त्यांच्या गुरुजनांना व आबासाहेबांना खूप आनंद झाला. सुमतीबाई यांची चिकाटी व त्यांना परीक्षेत मिळालेले प्राविण्य पाहून त्यांनी पदव्युत्तर शिक्षण घ्यावे असे सर्वांना वाटत होते. स्वतः सुमतीबाई यांना पुढे शिकण्याची इच्छा होती. त्यामुळे त्यांनी एम.ए. (इंग्रजी) या अभ्यासक्रमाला प्रवेश घेतला.

सुमतीबाई चव्हाण यांचा विवाह –

पी.जी. पाटील यांच्याबरोबर सुमतीबाई चव्हाण यांचा विवाह ११ डिसेंबर १९५२ रोजी अगदी साध्या पद्धतीने झाला. कर्मवीर अण्णा आपल्या मानसपुत्राच्या विवाहाला स्वतः हजर होते. कर्मवीर अण्णा उभयतांना आशीर्वाद दिला. या लग्नसमारंभाप्रसंगी अण्णांनी छोटेसे भाषण केले. त्या भाषणात म्हणतात, 'दोघांनीही एम.ए. चा अभ्यासक्रम पूर्ण करावा. दोघांनीही यशस्वी व्हावे, मुलीने पहिला नंबर मिळवावा असा माझा आशीर्वाद आहे.' लग्नानंतर सौ. सुमतीबाई व पी.जी.पाटील यांनी पुणे विद्यापीठाच्या एम.ए. इंग्रजी विषय घेऊन अभ्यास सुरु केला. १९५४ साली दोघेही चांगल्या मार्कांनी एम.ए. उत्तीर्ण आले.

प्राध्यापक व प्राचार्यपदी केलेले कार्य –

१९५४ साली सुमतीबाई पाटील इंग्रजी विषयात एम.ए. उत्तीर्ण झाल्या. त्यानंतर छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा येथे प्राध्यापक म्हणून रुजू झाल्या. पी.जी.पाटील १९५२ पासूनच ट्युटर म्हणून सेवा करत होते. रयत शिक्षण संस्थेचे हे पहिले महाविद्यालय होते. या महाविद्यालयात प्राध्यापक होण्याचा बहुमान सुमतीबाई यांना मिळाला होता. त्याकाळात मुलीन शिक्षण घेण हीच अवघड गोष्ट होती. इथ तर सुमतीबाई प्राध्यापक म्हणून नोकरी करू लागल्या. महात्मा फुले यांनी सुरु केलेल्या स्त्री शिक्षण चळवळीच हे यश होत. कर्मवीर भाऊराव पाटील सत्यशोधकी विचारांन प्रेरित होऊन कार्य करत होते. लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील यांनी केलेला त्याग आणि कर्मवीर अण्णा यांना दिलेली साथ ही सुद्धा स्त्रियांसाठी प्रेरणा आहे. समाजात स्त्रीला समानतेचा दर्जा मिळाला तर स्त्री कर्तृत्व सिद्ध करून दाखवते याच हे उदाहरण होते. पी.जी.पाटील व सुमतीबाई पाटील यांच्या अध्यापनामुळे शिवाजी कॉलेजचा इंग्रजी विभाग पुढील काळात नावारूपाला आला. जून १९५४ पासून इंग्रजी विषयाचा विशेष स्तरावर बी.ए. चा वर्ग सुरु झाला. या वर्षीच्या बॅचला अॅड. के.व्ही.पाटील, प्राचार्य एम.एम.स्वामी, श्री ए.एम.खान व श्री भागवत गे चौघे विद्यार्थी होते. सुमतीबाई यांच्या अध्यापान्बाद्दल लिहितात' "सौ.सुमतीबाई पाटील म्हणजे महाराष्ट्रीयन स्त्रीचा आदर्श, मराठमोळी साधी राहणी, विनयशील आणि सौजन्यपूर्ण वर्तन व स्वतःच्या विद्यार्थ्यांसाठी कष्ट घेण्याची तळमळ यामुळे सरांपेक्षा सौ. बाई या अत्यंत विद्यार्थीप्रिय झाल्या. एखाद्या अनोळखी माणसाला हि सडपातळ प्रकृतीची व सध्या वेशभूषेतील स्त्री एम,ए. च्या विद्यार्थ्यांना ओल्ड इंग्लिश, मिडल इंग्लिश व मॉडर्ण इंग्लिश शिकविते असे सांगितले तर अश्याचा तीव्र धक्का बसतो. परंतु तीच व्यक्ती सौ. बाईंची ओळख पटल्यानंतर नम्रपणे त्यांना अभिवादन करते." अध्यापन व्यवसायाला व अण्णांच्या शैक्षणिक तत्वांना केंद्रीभूत ठेवून विद्यार्थ्यांसाठी केलेले कार्य आपल्या नजरेत भरल्याशिवाय राहत नाही. त्यांच्या वागण्यात असणारा सुसंस्कृतपणा पाहून विद्यार्थिनींना आपल्या शिक्षिकेसारख आपण असाव असं वाटायचं. अध्यापन करताना इंग्रजी शब्दांचे उच्चार स्पष्ट आणि अचूक करावयाच्या. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना नंतर लक्षात राहण्यास मदत व्हायची. सौ. सुमतीबाई यांना विषय सोडून भरकटणे कधीच आवडत नसे. स्वतःचा परिपूर्ण असणारा अभ्यास आणि विद्यार्थ्यांविषयी असणारी तळमळ अनेक विद्यार्थ्यांच्या जडणघडनीत महत्वाची ठरली.

रयत शिक्षण संस्थेत प्राध्यापकपदी सेवा करणाऱ्या उत्कृष्ट प्राध्यापक म्हणून सुमतीबाई यांचा नावलौकिक होता. बॅ.पी.जी पाटील यांना कोल्हापूरच्या किर्ती कॉलेजची (आजचे शाहू कॉलेज) प्राचार्य म्हणून जावे लागले. त्यावेळी सद्गुरू घाडगे महाराज कॉलेजला कोणाला प्राचार्य म्हणून पाठवावे असा प्रशन निर्माण झाला. कराड कॉलेजची विद्यार्थीसंख्या मोठी होती. तसेच संस्थेतील अनेक नामवंत कॉलेजपैकी एक होते. बॅ.पी.जी पाटील सरांसारख प्रशासन चालविणारे सखाम प्राचार्य हवेत असे अनेकांना वाटत होते. त्यामध्ये घेतल्या जाणाऱ्या नावात सुमतीबाई पाटील यांचेही नाव होते. अखेर त्यांच्याच नावाला पसंती मिळाली आणि जून १९६७ पासून सुमतीबाई पाटील सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेजच्या प्राचार्यपदी रुजू झाल्या. त्याकाळात एखाद्या स्त्रीने प्राचार्य म्हणून प्रशासन चालविणे हि विशेष बाब होती. सुमतीबाई यांच्यासमोर खूप मोठे आव्हान होत असं असल तरी ते स्त्रियांना दिशा देणार काम होत. या आव्हानाचा स्वीकार करून सुमतीबाई यांनी एक आदर्शच घालून दिला. १९६७ ते १९६९ या दोन शैक्षणिक वर्षात त्यांनी आपल्या कौशल्याने व बॅ.पी.जी. पाटील सरांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रशासन खूप व्यवस्थितपणे चालविले.

सुमतीबाई प्राचार्य पदावर असताना आपली जबाबदारी व उत्तरदायीत्व कस जपलं याविषयी प्रा. सौ. विमल पाटील लिहितात, "आमच्या बाई आज प्राध्यापिकेच्या प्राचार्य झाल्या तरी त्यांच्या बोलण्यात, वागण्यात थोडाही बदल झालेला नाही. सुरुवातीचे कॉलेजच्या plat फोर्मवरील भाषण असो कि, कोण मोठ्या पाहुण्याची ओळख करून द्यावयाची असो हाच त्यांच्या बोलण्या – वागण्यातील साधेपणा समारंभ उजळून टाकतो." सुमतीबाई आपल्या सेवकांकडून कार्यक्रमासाठीची पूर्वतयारी त्याचे स्वरूप याविषयीची बारकाईने तयारी करून घेत असत. हा साधेपणा अभ्यासुपणा व विद्वत्ता असल्यामुळे आला होता. त्यांनी प्राचार्य म्हणून काम पाहताना अध्यापनाकडे कधीही दुर्लक्ष होऊ दिले नाही. अगदी पुर्वीइतक्याच वेळेवर वर्गावर जाऊन तन्मयतेने शिकवितात. इंग्रजीसारखा अवघड विषय असूनही विद्यार्थ्यांना तो सहज व सोप्या पद्धतीने आकलन होईल असा मांडतात. प्राचार्य म्हणून आपल्या मुलीची निवड झाल्यावर सुमतीबाईंचे वडील डॉ.शं.ग. चव्हाण यांना खूप आनंद झाला. त्यांनी आपल्या मुलीचे खूप कौतुक केले होते. आपल्या मुलीचा त्यांना अभिमान वाटला होता. मुलीला शिक्षण घेण्यासाठी दिलेल्या संधीचे बीज केल्याच समाधान त्यांना मिळाल होत. सुमतीबाईंनी लहानपणी खेळात मिळविलेले प्राविण्य, राष्ट्रसेवा दलातील सहभाग आणि शिक्षणातील गुणवत्ता यामुळे सुमतीबाई प्रशासन उत्तम चालवतील असा विश्वास आबांना वाटत होता. रयत शिक्षण संस्थेनेसुद्धा सुमतीबाई पाटील यांच्यावर विश्वास दाखवला होता. तो विश्वास सार्थ करून दाखविण्याचे काम सुमतीबाईंनी केले.

सौ. सुमतीबाईंनी १९६७ ते १९६९ या दोन वर्षाच्या काळात सदगुरु गाडगे महाराज कॉलेजचे प्रशासन चांगल्याप्रकारे चालविले. कॉलेजचे कामकाज लक्ष घालून पाहवू लागल्या. कॉलेजची विद्यार्थीसंख्या वाढत चालली होती. म्हणून बॅ.पी.जी पाटील सरांनी महविद्यालयात इमारत बांधण्यास सुरवात केली होती. त्या इमारतीचे दोन हॉल बांधले होते. त्या इमारतीत एकूण सहा हॉल होते. राहिलेल्या चार हॉलचे बांधकाम हाती घेतले. मात्र त्यासाठी कॉलेजकडे पैसे कोठे होते? ते बांधकाम उभारण्यास दोन लाख रुपये लागणार होते. एवढे मोठे पैसे उभे करणे मोठे आव्हान होत. सुमतीबाईंनी तो पैसा उभा करण्याचा संकल्प केला. त्यांना कॉलेजचे विद्यार्थी व परिसरातील लोकांनी मोठी साथ दिली. विद्यार्थ्यांचे पालक व प्राध्यापकांनी देणग्या दिल्या. या प्रयत्नामध्ये विद्यार्थी सुद्धा मागे नव्हते. पैसे जमा करण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी नाटक बसविले. नाटकाचे प्रयोग कराड, कोल्हापूर येथे करण्याचे ठरविले. त्यासाठी विद्यार्थ्यांनी खूप कष्ट घेतले. विद्यार्थी खेडोपाड्यात नाटकाची तिकीट विक्री करण्यासाठी जात असत. कधी-कधी मॅडम (सुमतीबाई) स्वतः विद्यार्थ्यांबोबर जात. लोकांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देत. आपल्या मुलामुलींसाठी कॉलेज इमारतीचे आवश्यकता आहे हे सांगत. लोकांना त्याचे आश्चर्य वाटे. त्यांचे प्रयत्न पाहून लोकही आनंदाने सहकार्य करत. विद्यार्थ्यांनी बसविलेल्या नाटकाला जनतेकडून चांगला प्रतिसाद मिळाला. सुमतीबाईंनी रसीकांचे आभार मानले. या नाटकाच्या प्रयोगातून सात हजार रुपये जमा आले. इमारतीच्या बांधकामासाठी असा पैसा उभा केला. कॉलेजच्या प्रगतीचे काम चालू असताना कराड परिसरात नैसर्गिक आपत्ती आली. ११ डिसेंबर १९६७ साली रात्री कोयनेस प्रचंड भूकंप झाला. याचा हादरा संपूर्ण पश्चिम महाराष्ट्राला बसला होता. अनेकांचे संसार उद्ध्वस्त झाले. कॉलेजमधील मुले आई – वडील नातेवाईक यांच्या ओढीने आपापल्या घरी जाऊ लागली. अशा परिस्थितीत आपल्या विद्यार्थ्यांना धीर देण्यासाठी स्वतः सुमतीबाई पुढे आल्या. कॉलेजमध्ये आलेल्या पालकांना व मुलांना समजावून सांगत धीर दिला. स्वतः कराड परिसरातील गावोगावी गेल्या कॉलेजमधील आपल्या सहकार्यांना पाठविले व गरजूंना मदतीचा हात दिला. एक स्त्री म्हणून येणाऱ्या मर्यादा बाजूला ठेवून प्रशासक या नात्याने व सामाजिक जाणीव जागृत ठेवून, रयत शिक्षण संस्थेच्या व कर्मवीरांच्या कार्याचा खऱ्या वारसदार या नात्याने काम करत होत्या.

विद्यार्थी, पालक व प्राध्यापक यांच्या माध्यमातून देणगी उभी करून पन्नास साथ हजार रुपये जमा केले. अवघ्या दोन वर्षातच सदगुरु गाडगे महाराज कॉलेज इमारतीचा पहिला मजला बांधून घेतला. कराड परीसारतील लोकांना सुमतीबाईंच्या कामाचे कौतुक वाटत असे. रयत शिक्षण संस्थेसाठी कार्य करणाऱ्या मुकादम तात्यांना तर आश्चर्य वाटले. आपल्याला एक पै न मागता दोन लाखाची इमारत उभी केली.मुकादम तात्यांनी सुमतीबाईंनी केलेले काम पाहून मुलींसाठी वसतिगृह बांधून द्यावयाचे जाहीर केले. स्वखर्चाने वसतिगृहाची इमारत बांधून दिली. ग्रामीण भागातून कॉलेज शिक्षणासाठी येणाऱ्या मुलींची राहण्याची व्यवस्था झाली. या इमारतीस 'सुमतीबाई पां पाटील' असे नव द्यावयाचे ठरले. त्यावेळी सुमतीबाईंनी आपले नव देण्यास संमती दिली नाही. त्या म्हणाल्या आपण फक्त काम करावयाचे असते ते नावासती नाही तर समजासाठी. तात्यांनी मात्र आग्रह सोडला नाही शेवटी या वसतिगृहाला सुमतीबाईंचे नाव दिले. विशेष म्हणजे या वसतिगृहाचे उद्घाटन सौ. वेनिताई चव्हाण यांच्या हस्ते झाले. कार्यक्रमाचे प्रमुख पाहुणे नामदार यशवंतराव चव्हाण होते. त्यांनी सुमतीबाईंच्याबद्दल गौरवोद्गार काढले. परतू आपलाच आपण गौरव करणे सुमतीबाईंना आवडत नव्हते. म्हणून त्या व्यासपीठावर आल्या नाहीत. सुमतीबाईंनी रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा अर्धपुतळा कॉलेजच्या प्रांगणात बसविण्यात आला. त्यासाठी

लागणारा पैसा विद्यार्थी व शिक्षक यांच्याकडून उभा केला. पुतळ्याचे अनावरण मा. बाळासाहेब देसाई यांच्या हस्ते झाले. सुमतीबाईंनी राचार्या म्हणून काम करताना सतत कॉलेजच्या प्रगतीवर लक्ष केंद्रित केले होते.

छ. शिवाजी कॉलेज सातारा. (मे १९७८ – १९८५)

बॅ. पी.जी.पाटील शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, कुलगुरू पदावरून सेवानिवृत्त झाले. त्यांची मे १९७८ मध्ये कोल्हापूरच्या छ. शाहू महाविद्यालयातून छ. शिवाजी कॉलेज सातारा येथे बदली झाली. आश्चर्याची बाब म्हणजे ज्यांनी आपल्या संस्थानात शिक्षण मोफत व सक्तीचे करून वसतिगृहे स्थापन केली अशा एका राजाचे नाव कोल्हापूरच्या कॉलेजला तर हिंदवी स्वराज्य संस्थापक छ. शिवाजी महाराज यांचे नाव दुसऱ्या कॉलेजला ज्याने रयत शिक्षण संस्थेतील महाविद्यालयीन शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली होती. अशा त्या महाविद्यालयांच्या नावाचे महत्व आहे. सौ.सुमतीबाई कोल्हापूरहून बदली होऊन सातारला आल्या. त्यावेळी शिवाजी विद्यापीठाच्या कुलगुरू पदावरून बॅ. पी.जी. पाटील सेवानिवृत्त झाले होते. त्यांनी छ. शिवाजी कॉलेजला प्राध्यापक म्हणून अध्यापनाचे काम सुरु केले. बॅ. पी.जी. सर सौ. सुमतीबाईंच्या कॉलेजमध्ये प्राध्यापक होते. विद्यापीठाच्या कुलगुरू पदावर काम केले असतानासुद्धा सुमतीबाईंच्या प्रशासनात त्यांनी कधी हस्तक्षेप केला नाही. कारण याही एक उत्कृष्ट प्रशासक होत्या. त्यांची कार्यपद्धती समतोल साधणारी, शिस्तबद्ध व सेवकांना समजावून घेणारी असे. त्यामुळे विद्यार्थी, सहकारी प्राध्यापक, ऑफिसमधील कर्मचारी, संस्था पदाधिकारी व शिक्षण खाते यांचे पूर्ण सहकार्य मिळाल्याचे दिसते.

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग अध्यक्षा :

सौ. सुमतीबाई छ. शिवाजी कॉलेजच्या प्राचार्य असतानाच महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या सदस्य म्हणून त्यांची निवड झाली. महाराष्ट्र राज्याच प्रशासन चालविण्यासाठी सक्षम व योग्य अधिकाऱ्यांची निवड करण्याचे काम महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग करत असतो. आयोगाच्या सदस्य पदावर विद्वान, सामाजिक जाणीव असणाऱ्या व्यक्तींची निवड होत असे. याअगोदर बॅ.पी.जी. पाटील आयोगाचे सदस्य होते. आता सुमतीबाईंची निवड झाली. महाराष्ट्राच्या इतिहासात पहिल्यांदाच एका स्त्रीची महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग सदस्यपदी निवड झाली होती. ही निवड म्हणजे स्त्री विद्वत्तेचा सन्मान होता. सुमतीबाईंनी ती जबाबदारी यशस्वीरीत्या पूर्ण केली. त्यांची उत्तम कामगिरी पाहूनच महाराष्ट्र सरकारने सन १९८९ मध्ये त्यांची महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या अध्यक्षा म्हणून निवड केली. अध्यक्षपदी निवड झालेल्या त्या पहिल्या महिला होत्या. त्यांच्या निवडीमुळे रयत परिवाराला खूप आनंद झाला. महाराष्ट्रातील जाणकार स्त्रियांना मनापासून आनंद झाला. महात्मा ज्योतीबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी सुरु केलेली स्त्री-शिक्षण चळवळीचे हे यश होते. रयत शिक्षण संस्थेचे कार्य म्हणजे बहुजन समाजाला शिक्षण देण्याबरोबर मुलींनासुद्धा शिक्षण देण्यासाठी पुढाकार घेतला जात होता. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शैक्षणिक चळवळ खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचविली. कर्मवीर अण्णांच्या पत्नी सौ. लक्ष्मीबाई यांनीसुद्धा या चळवळीत मोलाचे सहकार्य व योगदान दिले होते. त्यामुळेच शिकणाऱ्या मुलींना प्रोत्साहन मिळत होते. अधिकारी पदावर काम करणाऱ्या स्त्रियांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होत होती. समाजातील मुली - मुलांच्या बरोबरीने शिकू लागल्या. नोकरी करू लागल्या तसेच अधिकारी पदावर विराजमान होऊन ती जबाबदारी यशस्वीपणे पार पाडू लागल्या.

बॅ.पी. जी. पाटील व सौ. सुमतीबाई पाटील पती – पत्नी मुंबईला राहायला गेले. त्यावेळी साताऱ्यातील घरात कमवा व शिका योजनेची मुले राहत होती. या मुलांवर दोघांचेही खूप प्रेम होते. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या अध्यक्षा म्हणून सुमतीबाईंची कारकीर्द यशस्वीपणे पार पडली. अध्यक्षपद म्हणजे त्यांच्या आयुष्यातील अत्युच्च शिखर होते. या अगोदर प्राचार्यपदी काम करण्याचा अनुभव त्यांच्याकडे होता. त्यामुये आयोगाचे कामकाज अतिशय पारदर्शक ठेवले. हुशार विद्यार्थ्यांना न्याय देणारे होते. त्यांच्या कार्यकाळात महिला पोलीस उपनिरीक्षक पदांसाठी तीन बॅचसची निवड करण्याचे काम झाले.इअतर स्पर्धा परीक्षा व्यवस्थित घेऊन उमेदवारांची निवड कोणत्याही प्रकारची वशिलेबाजी न करता केली. रयत शिक्षण संस्थेचे विचार हे समाजहिताचे व बहुजनांना उभे करण्यासाठी आहेत. त्याच विचारांचा वारसा स्वत: बॅ.पी.जी.पाटील व सुमतीबाई पाटील चालवत होते. आयोगाच्या उमेदवारांच्या मुलाखतीवेळी सुमतीबाई आठ-आठ तास बसून मुलाखती घेतल्याची उदाहरणे आहेत. त्यांच्या या कार्यामुळे त्या पदाचा बहुमान झाल्याचे दिसते. सुमतीबाईंनी आयोगाच्या अध्यक्षपदाला आवश्यक असणारी शिस्त व पारदर्शकता जपली म्हणूनच त्यांचा कार्यकाल हा यशस्वी झाला. त्याकाळात एका महिलेने आयोगाचे अध्यक्षपद सांभाळले ही बाब समाज व महाराष्ट्र राज्याच्या दृष्टीने उल्लेखनीय होती.

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग अध्यक्षपदावरून सेवानिवृत्त झाल्या. त्यानंतर बॅ.पी. जी. पाटील व सौ. सुमतीबाई पाटील दाम्पत्य पुन्हा सातारला राहायला आले. आयुष्यभर रयतेची व समाजाची सेवा करण्याचे ध्येय असणाऱ्या पी.जी. सर सतत वाचन करत. १ जुलै २००३ हा दिवस उजाडला. सायंकाळी सरांच्या छातीत दुखू लागले. रात्री आठ वाजता सरांची प्राणज्योत मालवली. निवृत्तीनंतर एकमेकांना साथ देत जगणारे पी. जी. सर व सुमतीबाई सरांच्या जाण्यान एकट्या पडल्या. घरामध्ये कमवा व शिका योजनेतील उद्धव उंबरेंचा भाऊ अशोक उंबरे

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, (CCCXVII) 317
ISSN : 2278-9308 September, 2021

१९९८ पासून राहायला होता. घरकाम करणाऱ्या गंगुबाई, एम.जी.निकम व त्यांच्या पत्नी सुनीताबाई हे सर्वजण सुमतीबाईंची काळजी घेत होते. बॅ. पी.जी. सरांना जसे लोक भेटावयास येत तसेच मॅडम यानाही अनेकजण भेटण्यासाठी येत असत. प्राचार्य एम.एम.स्वामी. अॅड के.व्ही.पाटील इत्यादी अनेक या कुटुंबाशी निगडीत असणारी मंडळी भेटायला येत. सुमतीबाईंची प्रकृती लहानपणापासून नाजूक होती. आता वार्धक्यामुळे त्यांना अशक्तपणा जाणवू लागला होता. हॉस्पिटलमध्ये उपचार चालू होते. मात्र प्रकृती कमालीच्या अशक्तपणामुळे औषधालाही प्रतिसाद देत नव्हती. गुरुवार दिनांक ९ फेब्रुवारी २००५ रोजी सायंकाळी ९.०० वाजता आयुष्यभर दुसऱ्यांना ज्ञानप्रकाश देणारी समई विझली होती.

सुमतीबाईंच्या कार्याचे मूल्यमापन :

सुमतीबाई पाटील सुखवस्तू व सुसंस्कृत घरामध्ये लहानाच्या मोठ्या झाल्यामुळे त्या हुशार होत्या. प्राथमिक शिक्षणापासून ते महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत सुमतीबिनच नाव गुणवत्ता यादीत असायचं. अभ्यासात हुशार होत्या तशाच त्या क्रीडाक्षेत्रात मागे नव्हत्या. खो – खो, बॅडमिंटन, बुद्धिबळ अशा खेळात त्यांनी प्राविण्य मिळवलं होत. आज शिक्षण घेणाऱ्या मुलींसाठी त्या एक आदर्शच आहेत.

१९५२ मध्ये बॅ. पी. जी. पाटील यांच्याबरोबर विवाह झाला. लग्न जमवताना विषय, हुशारी व सुसंस्कृतपणा या गोष्टी महत्वाच्या ठरल्या होत्या. बॅ. पी. जी. सरांचे शिक्षक डॉ. गोकाक हे नंतर सुमतीबाईंच्या कॉलेजचे प्राचार्य झाले होते. कर्मवीर अण्णा व गोकाक सर यांनी सुमतीबाई व पी. जी. सर या आपल्या विद्यार्थी संसार व सामाजिक कार्य करतील हे भविष्य ओळखल होत कि काय असच वाटत. विवाहानंतर पी.जी. सर व सुमतीबाई एम.ए. झाले. शिवाजी कॉलेजमध्ये इंग्रजी स्पेशल स्तरावर सुरु झाले. सर व मॅडम दोघेही अध्यापनाचे काम करू लागले. नंतर छ. शिवाजी कॉलेजमध्ये एम.ए. चे वर्ग सुरु केले. फायदा असा झाला की, ग्रामीण भागात इंग्रजीच्या शिक्षकाची वाणवा होती ती कमी करण्यास मदत होऊ लागली.

सुमतीबाईंनी अध्यापनाबरोबर प्राचार्यपदाची जबाबदारी सांभाळली. प्रेमान तसेच शिस्तबद्धपणे प्रशासन चालवलं. पुढे त्यांनी महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाच्या सदस्य व अध्यक्षपदाची कारकीर्द यशस्वीपणे पार पाडली. बॅ.पी जी. सरांप्रमाणेच त्यांच्या कार्याचा भाग म्हणजे आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या असहाय्य असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्यांनी जाणीपूर्वक सहकार्य केले. प्राचार्य, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग सदस्य, अध्यक्ष पदाच्या अधिकाराचा वापर गरीब व हुशार विद्यार्थ्यांसाठी केला.

सौ. सुमतीबाई या निश्चयी, संयमी, शिस्तप्रिय व कुशल प्राचार्य होत्या. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाचा कार्यकाल पारदर्शकपणे पार पाडला. अध्यापनात नीटनेटकेपणा व मुद्देसूदपणा नि जिव्हाळा . प्रशासक म्हणून असणारी शिस्त व प्रेम, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाचे काम करताना योग्य व न्याय्य भूमिका त्यांनी यशस्वी केल्या होत्या. त्याचं सौम्यिशतल व्यक्तिमत्व, जिव्हाळा व आपलेपणा असंख्य विद्यार्थ्यांसाठी वरदायी ठरला आहे. फारसा गाजावाजा न करता समर्पित भावनेने काम करत राहणे हा त्यांचा स्थायीभाव होता. बॅ. पी.जी सर व मॅडम यांनी संस्थेच्या ध्येय – धोरणानुसार केवळ पुस्तकी शिक्षण न देता जीवनशिक्षण व जीवनदृष्टी देण्याचे महान कार्य या दाम्पत्याने केले.

संदर्भ :

१)कीर धनंजय, महात्मा जोतीराव फुले, पॉप्युलर मुंबई, २०००.
२)कुलकर्णी अ.रा., महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती, डायमंड पुणे, २००८.
३)आठल्ये विभा, आधुनिक भारताचा इतिहास, अंशुल नागपूर, २००४.
४)डॉ. नलावडे विजय, रयतपुत्र बॅ. पी.जी. पाटील, सातारा,२००९.
५)माळी शिवराम (संपा.), 'उदयंती', (बॅ. पी.जी. पाटील व सौ. सुमतीबाई पाटील जीवन दर्शन,सातारा,१९८२.
६)कीर धनंजय, 'ज्योतिबा फुले' (आमच्या समाजक्रांतीचे जनक), पॉप्युलर प्रकाशन, बॉम्बे,१९६८.
७)रयत शिक्षण पत्रिका, १९७५, जोड अंक, संपादिका, प्राचार्या सौ.सुमतीबाई पांडुरंग पाटील.
८)दैनिक ऐक्य, गुरुवार दिनांक ३ जुलै, २००८.
९)दैनिक सकाळ, ३ जुलै २००३, २७ ऑगस्ट २००६, ९ मे २००७.